

La fira de la Torregassa: una fira ramadera i una fira de camp

Enric Bertran i González
ebertran@pie.xtec.es

En encetar la recerca sobre la fira de la Torregassa, es va repassar què en deien diversos autors, tot buscant-ne notícies, mal fossin simples esments. Així, es van consultar Francisco de Zamora, Pascual Madoz i Ceferí Rocafort, d'entre els autors que poden qualificar-se d'històrics, perquè escriviren llurs obres entre finals dels segles XVIII i XIX, i Pau Vila, Pere Blasi, Joan Vilà i Valentí, Lluís Casassas i Enric Lluch, entre els més moderns. Les referències trobades de la fira de la Torregassa hi apareixen amb denominacions diverses: fira de camp, fira en camp ras, fira en camp obert, fira camperola, fira en despoblat, fira ramadera, fira de bestiar, aplec de bestiar...

Tots aquests qualificatius destaquen els dos trets característics de la fira de la Torregassa: el seu caire ramader i el fet que es reuneixi en camp ras. El primer d'aquests elements emparenta la fira de la Torregassa amb un gran nombre de fires de bestiar que es reunien arreu de Catalunya, entre les quals només és una entre moltes. El segon element fa ressaltar l'aspecte que la fa especial, el fet que es reunís en camp obert, a una hora llarga de Solsona, cap a ponent.

Aquest darrer tret la relaciona amb altres dues fires que, semblantment a la Torregassa, es feien en despoblat, a la zona de transició entre el Pirineu i la Depressió Central, entre la muntanya i la plana, ran els camins emprats per la transhumància per connectar les pastures d'estiu i les d'hivern: la de l'Hostal del Vilar, al Lluçanès, el 28 de setembre, i la de l'Hostal Roig, al vessant pellarès del Montsec de Rúbies, l'endemà, diada de Sant Miquel. Aquestes fires i la de la Torregassa són les tres grans fires de camp que es reunien a Catalunya, a principis de la tardor.

Per tot això, sembla oportú d'encapçalar aquest article amb un títol que posi en relleu els dos trets definidors de la fira de la Torregassa, el de fira ramadera i el de fira de camp, perquè, plegats, li atorguen un caràcter ben excepcional, entre el conjunt de fires que s'han celebrat i se celebren arreu del Principat de Catalunya.

De la lògica locacional a l'origen de la fira

La localització de la fira de la Torregassa denota el seu caire ramader i apunta a un origen vinculat amb la transhumància del bestiar de llana. El firal és un pla dilatat, situat a 900 m d'altitud, al sector de l'antic municipi de Castellvell, ara d'Olius, que termeneja amb el de Castellar de la Ribera, en terres del mas Pinyana, que pertany a la parròquia de Clarà, integrada en aquest darrer municipi. El valor estratègic de l'emplaçament és inqüestionable: en aquest indret la cabanera que davalla dels prats alpestres del Port del Comte i del Pirineu, seguint la partió d'aigües entre el Cardener i el Segre, es bifurca, una carrerada continua per aquest mateix interfluvi cap al sud, i l'altra aprofita un pla inclinat que mena a les terres de l'Urgell, de la Noguera i del Segrià, on «unes característiques climàtiques i de vegetació adequades juntament amb una escassa densitat agrícola ... [feren d'aquestes terres] la zona hivernal més important en la transhumància dels ramats a la regió catalana» (VILÀ i VALENTÍ 1991, p. 63).

Del trànsit, de bèsties i de persones, que solcava aquests camins ramaders, en són testimoni els antics hostals, per bé que han esdevingut, gairebé tots, cases de pagès i no aconsegueixen llur funció original. La carrerada arriba al serrat de la Torregassa, procedent del Prepirineu, havent passat per l'Hostalnou de Canalda, l'Hostal del Vent, l'Hostal del Cap del Pla, l'Hostal de Cirera i l'Hostal de les Forques. Un cop al firal de la Torregassa, es divideix en dues, la que per l'Hostal del Geli i l'Hostal del Bancal, fa cap a les planes d'Urgell, i la que davalla cap a Calaf i Santa Coloma de Queralt, per l'Hostal del Boix —a prop de l'Hostal Nou— i els santuaris del Miracle i de Pinós. Alguns d'aquests establiments, emplaçats ran mateix de la cabanera, a no gaire distància l'un de l'altre, diposaven d'un baluard o d'amplis corrals on acollien ramats de pas.

El pla de la Torregassa, que pren el nom d'una masia propera de l'antiga parròquia de Miravé, ja documentada el segle XIV (BACH, 1995, p.164), era des fa molt temps, doncs, un lloc de dispersió de ramats, punt de comiat entre els pastors que havien passat l'estiu plegats a les terres altes, de pactes i acords, d'emparaular tractes d'herbes per a l'any següent i, potser, de venda de bestiar. L'abundància de pastures en tota aquesta rodalia facilitava una estada a mitja muntanya, durant el setembre, abans d'emprendre el camí de les terres baixes.

Per altra banda, la localització del firal en la zona de transició entre la muntanya prepirinenca i les planes de la Depressió Central posava en contacte formes de vida diferents que necessitaven de l'intercanvi de productes per fer com-

plementàries llurs economies. Pel seu cantó, el tipus de poblament, dispers en masies escampades o semiconcentrat en petits llogarrets, feia menester un lloc on fer els intercanvis i, sobretot, de relació entre els pagesos. Totes aquestes circumstàncies, necessàries per a l'aparició d'una fira de camp i vigents des d'antic, dibuixen un escenari que permet de suposar un origen secular a la fira de la Torregassa. Com diu Lluís Casassas (2000, p. 3), parlant de fires i mercats, «els seus orígens ... moltes vegades es perden en la llunyania, en els temps obscurs i ignots de l'etapa visigòtica o en els segles revolts i insegurs de les ocupacions sarraïna i carolíngia.»

Aquestes i altres circumstàncies feren que a l'altiplà del Solsonès sorgissin altres fires de camp: les del Bancal de l'Arç (28 de gener i 19 de setembre), que se celebraven ran del vell hostel del mateix nom de l'antic terme de Madrona, ara de Pinell de Solsonès, i la fira de l'Empelt (19 d'octubre), que es reuní fins 1963 a Torredenegò, llogarret del terme de Llobera, mitja hora a ponent del Santuari del Miracle. Enric Lluch (1961, p. 195) hi inclou com a fira de camp la de Santa Llúcia (13 de desembre), que encara es reuneix a redós del petit nucli del mateix nom del terme de Navès (Bartrina, 1990), bé que havent-se transformat i adaptat als temps moderns. I encara s'hi podrien afegir, tot i el seu origen religiós, la fira de Pinós (dilluns de Pasqua) —recuperada no fa gaire— i la del Miracle (dimarts sobre Pasqua), situades totes dues ran de la mateixa carrerada.

En estudiar les fires de camp des d'una perspectiva històrica, un s'adona aviat que deixen poc rastre i que la traça s'esvaeix, com més va més, a mesura es recula en el temps. Així com les fires vilatanes poden datar-se a partir de l'adjudicació d'un privilegi comtal o reial, les fires de camp no semblen tenir partida de naixement. Mentre que hom sap de la concessió del dret de celebrar fira a Cardona, el 1406, per part del rei Martí l'Humà (LLOBET, 1997, p. 355),¹ o del privilegi de fer-ne atorgat a Torà de Riubregós per Ferran el Catòlic el 1493,² ningú no sap quan va començar la fira de la Torregassa. Tot plegat fa difícil esbrinar-ne l'origen i gairebé impossible establir-ne un vincle directe amb els *conventus* rústecs d'època visigòtica, de què parla Pau Vila (1963, vol. II p. 102). Se suposa, això sí, que és antiga i es creu que sorgí de manera espontània, filla de la tradició, a recer de les carrerades i a partir de les necessitats d'intercanvi i de relació ja descrites.

Per avaluar l'antiguitat de la fira de la Torregassa i d'altres fires de camp com el Bancal o l'Empelt, s'ha fet una recerca en els fons notariais de l'Arxiu Diocesà de Solsona i de l'Arxiu de Protocols d'aquesta ciutat, tot repassant capbreus i buscant èpoques o deutors que poguessin deixar notícia de la fira. El resultat negatiu, després d'un treball notable de lectura de manuals notariais dels segles

1. On se cita ROMESTAN, Guy (1972), «La création de la foire de Cardona (1406)», a *Miscelánea de textos medievales*, 1. Universidad de Barcelona i CSIC. Barcelona.- pp. 179-188.

2. *Respuestas echas por los Regidores del termino de Torà de Riubregós a los interrogatorios impresos, que se ha servido formar y expedir el Señor Don Francisco de Zamora Real Oidor de la Real Audiencia de Barcelona*. Document microfilmado núm. 98, apartat núm. 105 (Arxiu Nacional de Catalunya).

XVI i XVII, posa de manifest l'escassa tendència a aixecar acta d'unes transaccions tradicionals, que es feien generalment sense altre compromís que la paraula donada, i que una comesa d'aquesta mena és mancada de la sistematicitat que pot proporcionar una font més específica i que cobreixi, de manera continuada, prou anys per esdevenir significativa. Això no obstant, durant el segle XVIII, en canvi, apareix un reconeixement de deute de la fira de l'Empelt, que permet provar-ne la celebració el 1755 (BERTRAN, 2000, p. 42).

D'entre les fonts documentals que permeten una lectura significativa, la més antiga utilitzada és el *Fons Pallarès*, papers pertanyents a una nissaga de farmacèutics de Solsona,³ dipositat a l'Arxiu Diocesà d'aquesta vila, que conté un «compte de ramats», amb anotacions de compres de bestiar de pèl i llana entre 1660 i 1681, aproximadament. La seva consulta demostra que hom concorria a les fires per comprar moltons, i així es pot comprovar la celebració de la fira del Bancal el 1660,⁴ la del primer dilluns de Quaresma, la de Pasqüetes i la de Santa Llúcia el 1671,⁵ la de Sant Bartomeu i la de Sant Martí el 1668, per bé que aquestes dues darreres, fires vilatanes, se sap, pel llibre de comptes dels clavaris, que es reunien a Solsona des del segle XV pel cap baix (LLORENS, 1987, vol. II, p. 158-159).

En aquest lligall de documents apareixen diversos assentaments que deixen constància de pagaments fets per compra de moltons, de crestons i d'un ase, el dia de Sant Miquel (29 de setembre) o ajornats en aquesta data (1668, 1671, 1672, 1673 i 1675),⁶ sense assenyalar mai, però, quan s'efectuà l'operació, ni que aparegui cap referència a la fira de la Torregassa. Ben altrament s'esdevé amb les fires del Bancal (1671, 1673 i 1681),⁷ de Sant Bartomeu —24 d'agost— (1668, 1671 i 1681)⁸ i Sant Martí —11 de novembre— (1668, 1669, 1672 i 1673),⁹ amb nombroses referències¹⁰ i l'explícita indicació que el pagament es fa o es compromet per al dia de fira. El fet que els esments de compres de bestiar no incloguin cap al·lusió a la de la Torregassa i sí a d'altres, inclosa la del Bancal, també celebrada en camp ras, fa sospitar que la fira que ens ocupa, cas de reunir-se a finals del XVII, era més aviat un aplec ramader, on pastors i propietaris passaven comptes i feien tractes per a l'any vinent, sense cap altra activitat comercial basada en la compravenda pecuària.

La segona font consultada és el *Llibre de descàrrega del Santuari del Miracle*, que conté els pagaments efectuats pels administradors d'aquest santuari marià del terme de Riner. Tot i que només se'n conserven cent anys d'assentaments, entre 1668 i 1766, és una font documental inestimable atesa la informació que proporciona sobre la vida econòmica del santuari en aquest període de cent anys mal comptats. Als

3. Aquests documents, de característiques ben diverses (estadístics, administratius, sanitaris, patrimonials, etc.), han estat estudiats per Marcel Coromines Balletbò a *Els Pallarès de Solsona (1450-1855)*, tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, el 1994.

4. *Fons Pallarès*, lligall 17, «compte de ramats».- p. 6 revers. (Arxiu Diocesà de Solsona).

5. *Ídem.*- pp. 156 revers, 146 revers i 157 revers (respectivament).

6. *Ídem.*- pp. 174 revers, 153 revers, 6 anvers, 71 revers i 195 revers (respectivament).

7. *Ídem.*- pp. 155 revers, 130 revers i 137 revers (respectivament).

8. *Ídem.*- pp. 189 revers, 162 revers i 144 revers (respectivament).

9. *Ídem.*- pp. 189 revers, 188 anvers, 168 anvers i 69 anvers (respectivament).

10. Moltes de les quals no s'esmenten perquè esdevé difícil de precisar-ne l'any.

volums revisats, que apleguen els períodes 1668-1684,¹¹ 1675-168?,¹² 1684-1709,¹³ 1705-1739¹⁴ i 1740-1766,¹⁵ només hi ha una menció de la fira de la Torregassa, la més antiga que s'ha trobat fins el moment; correspon al cinquè d'aquests toms i diu: «dit dia [23 de setembre de 1745] se fa descarrega de nou sous que ha gastat per fer trauer un parell de bous de est Santuari a la fira del Bancal y Torregassa.»¹⁶

En canvi, hi ha molts assentaments de compres o vendes de matxos i de despeses de desplaçament a la fira de Verdú (1670, 1675, 1686, 1689, 1706, 1707, 1721, 1730, 1742, 1745, 1750 i 1767),¹⁷ cosa lògica atesa la l'especialització d'aquesta reunió en bestiar de peu rodó, xifrada amb la presència de 2.500 mules, a principis del segle XIX (SALES, 1983, p. 77); també hi ha anotacions per l'adquisició de bous a la fira de Berga (1679 i 1739),¹⁸ per compres de sàrries i formatges a la fira de Calaf (1671 i 1672),¹⁹ de les despeses de conduir ovelles a la fira de Torà de Riubregós (1737)²⁰ i d'anar a la fira de Santa Coloma de Queralt (1751).²¹ Tot plegat deixa prou en evidència el costum d'anar a fira i referma la hipòtesi que considera que la fira de la Torregassa, ara a les primeres dècades del segle XVIII, si és que es reunia, no tenia encara el caire comercial posterior; el que sembla segur és que no fou, durant bona part del set-cents, un lloc de contractació de bestiar de peu rodó, perquè els del Santuari del Miracle, a més de fer cap a la fira de Verdú, anaven a comprar-ne a Torà (1682),²² a Biosca (1736),²³ al Call d'Odèn (1737),²⁴ a Tàrraga (1766)²⁵ i, fins i tot, a la fira de la Santa Creu de Maig a Vic (1745),²⁶ reveladorament el mateix any de la primera menció de la fira de la Torregassa.

11. *Llibre de rebudas del que pagaran los Administradors de Nostra Senyora del Miracle comensant lo any 1668* (en endavant, *Llibre de descàrrega 1668-1684*).

12. Títol il·legible (*janer 1675-168?*) (en endavant, *Llibre de descàrrega, 1675-168?*).

13. *Llibre de rebudas o descarga desde año 1684 fins 1709* (en endavant, *Llibre de descàrrega, 1684-1709*).

14. *Llibre de la descàrrega se farà en la administració del Miracle en lo qual se asentara lo que se pagara per raho de dita Administració ab lo motiu de pagar o ab la causa perque se pagaran los administradors, o Regidors de la Administració sobredita de la Casa y Santuari de Nostra Señora del Miracle. Terme y parroquia de Sant Martí de Riner. Bisbat de Solsona, començant lo present llibre en lo corrent any 1705* (en endavant, *Llibre de descàrrega, 1705-1739*).

15. *Llibre de les descarregas se farán en la Casa y Santuari de Nostra Señora del Miracle comensant en lo any mil set cents quaranta, essent Administrador Rafel Ballonga de la parroquia de Sù. Bisbat de Solsona* (en endavant, *Llibre de descàrrega, 1740-1766*).

16. *Llibre de descàrrega, 1740-1766*.- p. 102 revers.

17. *Llibre de descàrrega 1668-1684*.- p. 38 anvers. *Llibre de descàrrega, 1675-168?* p. 15 anvers; *Llibre de descàrrega, 1684-1709*.- p. 48 anvers i 223 anvers; *Llibre de descàrrega, 1705-1739*.- p. 11 anvers, 22 revers, 193 revers i 308 anvers; i *Llibre de descàrrega, 1740-1766*.- p. 42 anvers, 94 anvers, 199 anvers i 322 anvers (respectivament).

18. *Llibre de descàrrega, 1675-168?* p. 181 revers; i *Llibre de descàrrega, 1705-1739*.- p. 864 anvers (respectivament).

19. *Llibre de descàrrega 1668-1684*.- p. 51 revers; i *Llibre de descàrrega, 1675-168?* p. 69 revers (respectivament).

20. *Llibre de descàrrega, 1705-1739*.- p. 847 revers.

21. *Llibre de descàrrega, 1740-1766*.- p. 217 anvers.

22. *Llibre de descàrrega, 1675-168?* p. 225 anvers.

23. *Llibre de descàrrega, 1705-1739*.- p. 829 revers.

24. *Ídem*.- p. 860 revers.

25. *Llibre de descàrrega, 1740-1766*.- p. 316 revers.

26. *Ídem*.- p. 94 anvers.

La vigència de la fira i les raons de la seva desaparició

A les acaballes del segle XVIII, Francisco de Zamora tramet el seu qüestionari. A la resposta que es refereix al Bisbat de Solsona, en l'apartat de comerç, tot i no fer esment de la fira de la Torregassa, s'hi pot llegir, prou significativament: «La venta, y compra de ganados suele hacerse, en ciertas concurrencias, en lugar despoblado, que se llaman Aplecs.»²⁷

D'aquests anys és la menció més antiga trobada al *Fons de la Companyia de Calaf d'Aragó*, que aplega un extens recull de documents d'aquesta societat mercantil, dedicada a l'explotació de recursos tradicionals, entre els quals destaca el negoci de mules. Els llibres de comptabilitat referits a aquesta activitat, a cavall entre els segles XVIII i XIX, contenen considerables mencions de les fires, entre elles la de la Torregassa, que formaven part dels itineraris que seguïen els ramblers, reconstruïts a partir d'aquesta i altres fonts per Núria Sales (1983, p. 75, i 1991, p. 28-29). L'anotació més antiga és d'un deute corresponent a 1791, que diu: «Falta continuar un gasto al compte de las mulas de Monsó per anar al Bancal del Ars y Torregasa ab Moliner lo qual se ha de rellevar dels beneficis ... 6 lliures 18 sous.»²⁸ Hi ha d'altres assentaments, de 1833, que són interessants perquè informen de la procedència dels venedors amb qui fan negoci els agents de la Companyia i de la magnitud de la transacció: «6 mulas compradas ala Torregasa en 20 de setembre â un de cerca la Seu de Urgell ... 810 lliures;»²⁹ i «1 mula comprada al Gela de Sardanya en la Torregasa ... 195 lliures.»³⁰

És durant el vuit-cents que es produeix una davallada del tràfic transhumant, que fa perdre pes relatiu al bestiar de llana respecte el de peu rodó, ben present, si més no, des de finals del segle anterior, quan aquest bestiar es féu imprescindible per assegurar la mobilitat de persones i mercaderies pròpia de l'expansió econòmica del set-cents. Al XIX, l'increment de les superfícies conreades, per mirar de satisfer la demanda a l'alça de la creixent població urbana, comportarà un augment dels animals equins, que aniran reemplaçant els bovins com a força de treball al camp català (GARCÍA PASCUAL 2000, p. 74-75). El Solsonès esdevindrà en aquesta centúria una contrada de cria de mules, cosa de què ja s'havia fet ressò Benito Pérez Galdós al número 18 dels *Episodios Nacionales, Un voluntario realista*,³¹ escrit el 1878 i ambientat en aquests verals, en dir: «Estos 2.056 habitantes *setelsinos* ... También se dedicaban a criar mulas lechales que traían del cercano Pirineo,» en una descripció de Solsona que situa «allá por los turbulentos principios de nuestro siglo [XIX].»

27. Resposta del Bisbat de Solsona al qüestionari de Francisco de Zamora. Document microfilmada núm. 95, apartat «comerç» (Arxiu Nacional de Catalunya).

28. «Negocio de mulas» en *las ferias de Aytona, Prades, Barbastro, Monzón, Sariñena, Verdú, Ampurdá y Pla de Gerona (1791 agosto, 27 — 1803 noviembre, 3)*.- p. 64 (*Fons de la Companyia de Calaf*, Arxiu Històric de Tarragona).

29. *Papeles que estaban en poder de Josep Brufau. Negocio de mulas (1824 enero, 1 — 1849 enero, 31)*.- p. 11 anvers (*Fons de la Companyia de Calaf*, Arxiu Històric de Tarragona).

30. *Idem*.- p. 14 anvers.

31. Alianza Hernando. Madrid, 1976.- p. 7.

Així doncs, al XIX, la fira de la Torregassa és ja un punt notable de contractació de bestiar de peu rodó, amb una presència de 600 mules, lluny, però, de la fira de Salàs, del primer diumenge de quaresma, i la fira d'Octubre de Vielha (3.000, cadascuna), de la fira de Sant Marc de Verdú (2.500), de les fires de Sant Lluç a Olot o d'Agost a Prades (1.000-2.000, cadascuna) i de la fira de Corpus a Vilaller (1.000) (SALES, 1983, p. 77). Cal recordar, però, que a la Torregassa hi havia una considerable presència de bestiar de llana, a diferència de les altres fires citades, les quals es reunien, a més, arredossades a una vila. La concurrència, a camp obert, de tant bestiar i de la gernació que ho feia possible, devia constituir, sens dubte, un espectacle colossal.

A mitjan dinou, Pascual Madoz, al seu *Diccionario geográfico-histórico-estadístico de España y sus posesiones de ultramar (1845-1847)*, deixa constància de la fira de la Torregassa en escriure que se celebra «el día 20 de setiembre de todos los años», n'estableix el rang en assenyalar que «no dura mas que 6 horas», en contrast amb d'altres que s'allarguen dos o més dies, però en referma la importància i la diversificació en dir: «sin embargo, es sumamente concurrida de toda especie de ganado especialmente lanar y vacuno; girándose por una cantidad considerable entre el numeroso concurso de gentes que á ella concurren». Finalment, afegeix una raó de la vigència de la fira, en atribuir la nombrosa afluència de gent a la Torregassa al fet que «en esta feria no se conocen las trabas y vejámenes que pesan sobre las que se celebran en las poblac.[iones]» (1985, vol. I, p. 427).

De la continuïtat de la fira de la Torregassa al llarg del XIX i primers anys del XX, en són testimoni la primera menció que en fa el *Calendari del Pagès*, el 1869,³² les referències que hi fan el Dr. Falp i Plana (2000, p. 63) i el geògraf Ceferí Rocafort (p. 561), i les nombroses aparicions als registres de ramaderia de les primeres dècades del nostre segle,³³ que han servit per fer una aproximació a l'àrea d'influència de la fira. L'excursionista Cèsar-August Torras (1922, p. 151) palesa la importància de la fira en escriure que «anyalment s'efectua en el Plà de la Torregassa una grossa fira ... Dóna bo de veure en tal diada la generació y el moviment que hi sol haver-hi, fent-se sempre importants transaccions.»

D'aquesta importància tenim una prova concloent amb l'interès de la ciutat de Solsona per atraure-la i contribuir així a consolidar la seva posició com a vila comercial de fires i mercats.³⁴ Aquest interès és fa evident el 1922, tal com es pot llegir al *Libro de Actas de la Municipalidad de Solsona*,³⁵ on a l'acta de l'1 de febrer diu: «... el Presidente expone que habiéndole solicitado una

32. Publicat per l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre. Imprenta de Anton Brusi. Barcelona, p. 5.

33. Vegi's annexos 1 i 2.

34. A més dels mercats setmanals, el dimarts i el divendres, Solsona celebra, els anys vint, les següents fires: Cap d'Any (2 de gener), el Bancal (28 i 29 de gener), Quaresma (el primer dilluns d'aquest temps litúrgic), Sant Josep (19 de març), Pasqüetes (dilluns de Quasimodo, el segon després de Pasqua Florida), Sant Isidre (15 de maig), Sant Antoni (13 de juny), Sant Jaume (25 de juliol), Sant Bartomeu (24 d'agost), Sant Lluç (18 d'octubre) i Sant Martí (11 de novembre).

35. p. 27 (document 1743 del *Fons Municipal de Solsona*, Arxiu Històric Comarcal de Solsona).

Comisión de ganaderos que asisten a la feria conocida por Torregassa, que se dignase concederles permiso para que dicha feria pudiera celebrarse desde el corriente año en esta ciudad, y atendiendo que con esto se reporta un beneficio a la misma, les concedió el permiso solicitado; acordándose por unanimidad lo hecho por el Sr. Alcalde y al mismo tiempo se le autoriza para que pueda hacer todos los actos que crea convenientes a este fin.»

Però, tal com escriu Martí Seubasembrada (1931, p. 3), «l'Ajuntament de Solsona ... no pogué aconseguir el bon intent de traslladar aquesta fira [de la Torregassa] a la nostra ciutat,» a diferència de la fira del Bancal que s'hi havia traslladat el 1916 (BERTRAN, 2001, p. 69). I, perquè no quedi dubte de l'interès d'aconseguir-ho, acaba de reblar el clau tot dient: «el dia que es decideixi a traslladar-s'hi, se li retrà una arribada triomfal per tot Solsona.» Així, el 1928, en contestar una enquesta estadística de la *Junta Provincial de Abastos de Lérida*, l'Ajuntament de Solsona declara celebrar fira el 20 de setembre.³⁶ D'aquest interès de la ciutat de Solsona i de la vitalitat de la fira de la Torregassa, també en deixa testimoni Pau Vila (p. 101-102), quan recorda que a Solsona «fa temps que celebren una avantfira la vigília de cada fira de camp per aprofitar-se de la gent forastera que hi arriba per passar-hi la nit i anar-se'n al firal l'endemà. Però ha estat debades: el ple de les transaccions es fa al camp, lluny de poblat.»

Ara sí que es pot pensar en una tradició ben arrelada, que fa possible afrontar el poder d'atracció d'una ciutat mercadera com Solsona, amb una pràctica firal centenària i amb tots els avantatges que pot oferir un nucli urbà a l'activitat comercial moderna. És, sens dubte, aquesta tradició la que permetrà a la fira de la Torregassa de superar la Guerra Civil i arribar als anys seixanta. Però, en algun moment la fira de la Torregassa passa de ser una fira ramadera a ser una fira de pagesos, de manera que, ja després de la contesa bèl·lica, «la fira, en el seu sentit tradicional, és una institució en declivi» (CASASSAS, 2000, p. 59), havent-se transformat en un mercat cada cop més diversificat i allunyat de les raons que la mantingueren viva com a fira de camp. Per il·lustrar aquesta davallada només cal recordar Vilà i Valentí (1973, p. 104), quan parla, a finals de la dècada dels quaranta,³⁷ de la desaparició de «la fira de camp de l'Hostal Roig, que no fa gaires anys aplegava més de 30.000 caps [!].»

Durant el segle XX, però, hi ha testimonis locals que donen fe del vigor i de la voluntat persistent de mantenir la fira de la Torregassa, però també de la seva decadència inevitable, ja als anys cinquanta: «el dia 20 [de setembre de 1931] es va celebrar la renomada fira de la Torregassa. Hi havia molta gent. Al baixar un camió que portava bens, de tan carregat com anava, es van ofegar dues cabres i quatre cabrits.»³⁸ El 1952, la fira «no fué tan animada como en otros años debido a que se impidió la concurrencia de ganado afectado por la enfer-

36. *Fons municipal de Solsona* (carpeta 1.629, Arxiu Històric Comarcal del Solsonès).

37. La cita sobre la fira de l'Hostal Roig correspon a la reedició, el 1973, de «Una encuesta sobre la trashumancia en Cataluña» a *Pirineos*, núms. 17-18. Saragossa, 1950.- p. 405-445.

38. *El Nap-buf, periòdic de la mainada de Solsona*, núm. 5 (26.9.1931).- p. 5.

medad llamada Glosopeda.»³⁹ I, «con menos animación que en otros años, se celebró esta importante y tradicional feria en el lugar denominado La Torregassa ... Este año [1954] el ganado bovino estuvo bien representado exponiéndose magníficos lotes araneses y del Pallars, amén de otros rústicos para otros menesteres ... Se mantuvieron a precios firmes a pesar de la desgana que rige hoy el ánimo del comprador, y al mediar la tarde se cerraron algunos tratos, observándose durante los mismos la clásica discusión y regateo, muy propios de la compraventa pecuaria.»⁴⁰

Malgrat que la fira de la Torregassa resistirà l'embat de Solsona, l'implacable devenir de l'economia i les formes de vida dels temps moderns acabaran per cantar-li les absoltes. Les causes que en provoquen la decadència i, com a conseqüència, la desaparició són diverses i s'esdevenen en diferents moments històrics. La primera és la davallada de la transhumància, que ja es manifesta al segle XIX, amb la minva de les pastures d'hivern en posar-se en funcionament el Canal d'Urgell, que estalvia les guaretades de què s'aprofitaven els ovins, i que es fa més evident encara amb el trasllat del bestiar amb camions, cosa que posa fi al trànsit centenari dels camins ramaders, ja entrat el segle XX. La progressiva pèrdua de pes específic dels animals de llana és paral·lela a la major presència d'equins, sobretot, i, també, de bovins i porquins. A la llarga, però, els primers desapareixeran com a força de treball, en ser reemplaçats per màquines modernes, i els altres passaran a d'altres formes de comerç.

Per altra banda, les prohibicions de menar algun tipus de bestiar a fira, a causa de les plagues ramaderes, comporten la supressió de la principal via de contractació i la conseqüència d'haver de malvendre. Per això i, sobretot, per la millora dels mitjans de comunicació i el condicionament de l'accés a les masies, apareixeran nous canals de comercialització dels excedents de la producció, que faran preferible la venda dels ramaders als tractants de casa estant, cosa que estalvia les incomoditats del trasllat del bestiar al firal. A més a més, el telèfon farà que s'instauri un vincle constant i permanent entre compradors i venedors, i els establiments bancaris, que incrementaran la seva presència al cap de comarca, facilitaran els pagaments a distància. Al cap i a la fi, la millora de les comunicacions, exemplificada en la motorització individual i la consolidació de les xarxes financeres, transformarà els àmbits de relació social, fent-los més quotidians i personals, cosa que anirà també en detriment de les fires de camp, expressió d'unes formes i modes de vida tradicionals que es mantenen, en bona mesura, per la tossuda voluntat de les persones que hi satisfien llurs necessitats de compartir problemes i il·lusions.

En acabat, la fira de la Torregassa es veurà afectada per la competència d'una ciutat mercadera com Solsona, palesa en la puixança de la fira de Sant Isidre (15 de maig), en la qual s'esmerçaran esforços perquè esdevingui la fira de Solsona, fins al punt que hom arribarà a qualificar-la com «l'exposició agríco-

39. *Solsona, bojas de divulgación cultural*, època 1a, núm. 36 (octubre, 1952).- sense numerar.

40. *Ídem*, època 2a, núm. 5 (octubre, 1954).- sense numerar.

la i ramadera de tot el Solsonès.»⁴¹ Amb aquesta intenció, s'afavorirà el caire expositiu de la reunió, amb presència de bestiar i de productes agropecuaris, però, també, de maquinària agrícola i de tota mena de representació de serveis terciaris, aspectes, aquests darrers, ben difícils d'assumir per una fira de camp.

Comptat i debatut, entre el primer esment de la fira de la Torregassa, que data de 1745, i la seva desaparició, a la dècada dels seixanta, s'ha comprovat una vigència de més de dos-cents anys, cosa, cal admetre-ho, gens novedosa. La novetat rau a qüestionar-ne —no pas negar— la vigència centenària, cosa aparentment versemblant atesa la seva lògica locacional. Lluís Casassas (2000, p. 227), en descriure una altra fira de camp, la de l'Hostal del Vilar, diu: «Probablement la fira del Vilar és molt antiga perquè la transhumància és un fet que ja es prefigura en les civilitzacions preromanes. Però no s'ha trobat documentació gaire vella que en parli, i per això n'és desconeguda la seva evolució.»⁴² Pel que fa a la Torregassa, no es negarà que la fira sigui de vella tradició, però, comprovada la manca de documentació anterior al segle XVIII, un pot dir que abans d'aquesta centúria devia ser només una reunió de pastors que baixaven de muntanya, en un punt de dispersió de carrerades; segurament s'hi passaven comptes i s'hi feien tractes per a l'any sobre, hi podia haver intercanvis amb els pagesos del rodal, però serà a partir del set-cents quan la fira esdevindrà tal, amb la diversificació del bestiar que hi concorria, de costat amb el redreçament econòmic i demogràfic d'aquests anys. Al capdavant, és més plausible la puixança de la fira de la Torregassa en el marc de l'economia excedentària del segle XVIII, que no pas en època medieval, quan en aquests altiplans del Solsonès es practicava una agricultura i una ramaderia de subsistència, amb un creixement de la població feble.

Una fira que només durava un dia...

Tot el que s'ha dit fins ara ja estalvia de justificar que la fira és un fet canviant, marcat pel devenir de l'economia, reflex de les transformacions agràries i comercials, i marc de relació social i personal de la gent que hi concorria, sense oblidar la repercussió de les plagues ramaderes i la climatologia variable del mes de setembre, que podien afectar, en bona mesura, l'afluència de bestiar i de firandants d'un any per un altre.

En haver de parlar de l'ambient d'un dia de fira a la Torregassa, l'única font documental de què es disposa són les fotografies reproduïdes en aquest article, que són de 1932. La manca d'altres, siguin memorials o periodístiques, que

41. *El Solsonès, revista d'informació comarcal*, núm. 3, abril 1987.- p. 6.

42. Segons Pere Mestre i Boix (1999, p. 79), la menció més antiga de la fira de l'Hostal del Vilar és de 1812 i correspon a una anotació d'una compra de cinc ovelles, efectuada per la Coma de Borrassers, una de les cases de pagès de les quals ha estudiat els llibres de comptabilitat, a partir del segle XVIII.

descriguin la fira obliga a recórrer a fonts orals per mirar de fer una reconstrucció d'un dia de fira, cosa que aconsella prendre certes precaucions, car el pas del temps i la nostàlgia que genera pot idealitzar-ne el record i dibuixar-ne una realitat poc o molt distorsionada. Tot i les cauteles que seguidament s'expliquen, s'ha d'advertir que el retrat que es fa té un caràcter un poc intemporal, perquè la informació vessada, a pesar de ser contemporània, no correspon, com és obvi, a un mateix any.

Així, doncs, la descripció de la fira de la Torregassa és fruit de la conversa amb pagesos de les masies més o menys properes al firal, amb menestrals que havien anat a fira a portar-hi gent o a muntar-hi la parada, i amb pastors que hi havien menat bestiar.⁴³ A tots se'ls ha d'agrair, a més de l'hospitalitat i paciència amb què sempre em van acollir, el devessall de revelacions fetes, que ha permès de contrastar-les entre si per garantir-ne la fiabilitat, de manera que només s'hi han inclòs les notícies recollides en dues o tres converses, segons la transcendència de la informació, mentre que les declaracions no corroborades només apareixen, en cursiva, si ho fa interessant la seva originalitat.

Tot i que la fira de la Torregassa només durava un dia, o sis hores com diu Madoz, cal advertir que per a molts començava abans, perquè calia fer-ne els preparatius. Qui primer anava al firal, ja dos o tres dies abans, eren els taverners de Solsona i d'Oliana. Fossin professionals del ram o d'altres oficis, aprofitaven l'ocasió per fer diners; hi pujaven amb antelació per tallar branques de pi i de boix amb què muntar un empostissat i per arreplegar llenya per escalfar el menjar.

Els gitanos, itinerants, també hi arribaven abans, tot i que no paressin el campament al mateix firal. Els calia fer tractes previs: *els gitanos aprofitaven per comprar mules guites a algun tractant conegut que no volia comprometre el seu bon nom. Abans de vendre-les a fira només calia emborratxar-les amb tabac, que es barrejava amb el pinso, i així no es mostraven esquerpes.* Les seves dones tenien cura de la mainada i aprofitaven el temps fent cistells i coves amb sarga recollida vora el riu. *Algun cop, en venien que llegien la bonaventura, mentre la quitxalla contribuïa a l'economia familiar tibant gecs i parant la mà.*

Com que els ramaders havien de ser a firal de bon matí, hora de començar a fer els tractes, la vigília ja tancaven el bestiar als masos de la rodalia, als corrals, al baluard o en cledes bastides a l'efecte, a Ogern, a Clarà o a l'Hostal del Geli, qui venia de la vall del Segre o de més enllà, a la Torre d'en Dach i a l'Hostal de Cirera, qui procedia de la muntanya, a l'hostal de Colomers, qui venia per Solsona... De vegades, n'hi havia prou per pagar el sojorn amb els fems que hi deixaven els animals. Els marxants, vinguts d'arreu de Catalunya, però també

43. Especialment cal agrair la col·laboració dels pagesos Ramon Roma, de casa Marmí (Castellar de la Ribera); Josep Torregassa, de la Torregassa; Ramon Valls, de Torredelfort, i Llorenç Cullerell, de la Rebollosa (Olius); Felip Vendrell, de can Ponç (Riner); Francesc Casafont, Julià Oller i Vicenç Tàsies, taverner, pastor i matalasser, respectivament, de Solsona; i Pere Sangrà, d'Ogern.

de València, de l'Aragó i, fins i tot, del País Basc, feien nit a Solsona, a l'escalf de les comoditats de les fondes de ciutat.⁴⁴

Moltes cases compraven mules sobreanyes per fer-les treballar ensems que les ensenyaven —les afaitaven, en la terminologia del pagès—, i en ser terçonnes o quartones, quan encara els quedaven dents de llet i se'n podia provar l'edat, les duïen a vendre a la Torregassa. Aquell dia, calia repassar-les amb el raspall de ferro i retallar-los la cua, per assegurar-ne una bona estampa que no les fes semblar massa cares als ulls dels compradors. Amb sort, es podia fer un bon negoci.

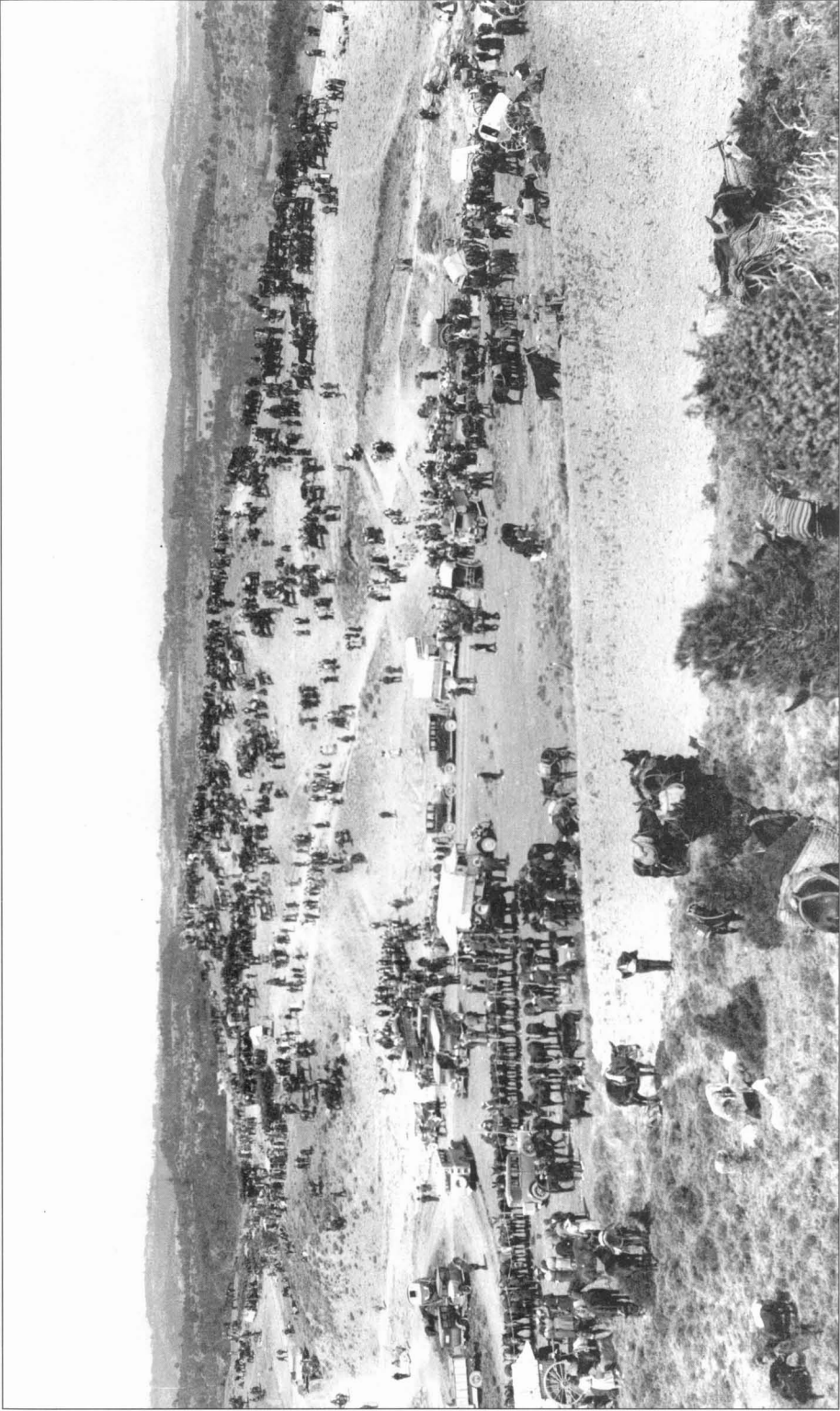
D'aquesta manera, el 20 de setembre de cada any, de bon matí, tot estava preparat. La gent hi anava arribant, a peu, perquè es caminava més que no pas ara, amb el bast que potser anaven a vendre-hi, amb bicicleta,⁴⁵ perquè no hi mancava el jovent, amb carro o amb tartana, amb camions que feien de taxi improvisat i que podien carregar fins a quaranta persones, o amb l'autocar que la casa Galtanegra disposava a Solsona perquè, a manera de llançadora, no parés de fer viatges al firal durant tota la jornada, tot i que la carretera no s'asfaltà fins els anys seixanta.

Hi havia tota llei de bestiar: molts matxos i mules —*del Poitou les més bones, gallegues les més dolentes*—, afilerats i lligats pel ronsal l'un a l'altre, amb una corda de cànem; força bens i poques cabres, tancats en cledes; bous i vaques, menys, fermats amb cadenes; i alguns porcs. Els negociants de mules, amb brusa negra i una vara de freixe, practicaven un reconeixement ritual: primer, miraven la boca dels animals, per saber-ne l'edat; després els ulls, per si tenien defectes a la vista; tot seguit, calia descartar malalties a la pell; a continuació, se'ls palpava el braguer, per comprovar si eren dòcils, i se'ls aixecava la pota, per veure si tenien bé el casc o si costarien de ferrar. En acabat, se'ls feia anar amunt i avall; hi havia qui els enganxava al carro. Si passaven l'examen, s'hauria de regatejar. Els tracte podia ser lent, de vegades, *calia dinar i beure conyac, i esperar a la tarda per acabar de tancar un acord favorable*. Hi havia negociants que compraven per encàrrec dels militars de la Seu d'Urgell. No hi faltaven especuladors que compraven de matí i venien a la tarda.

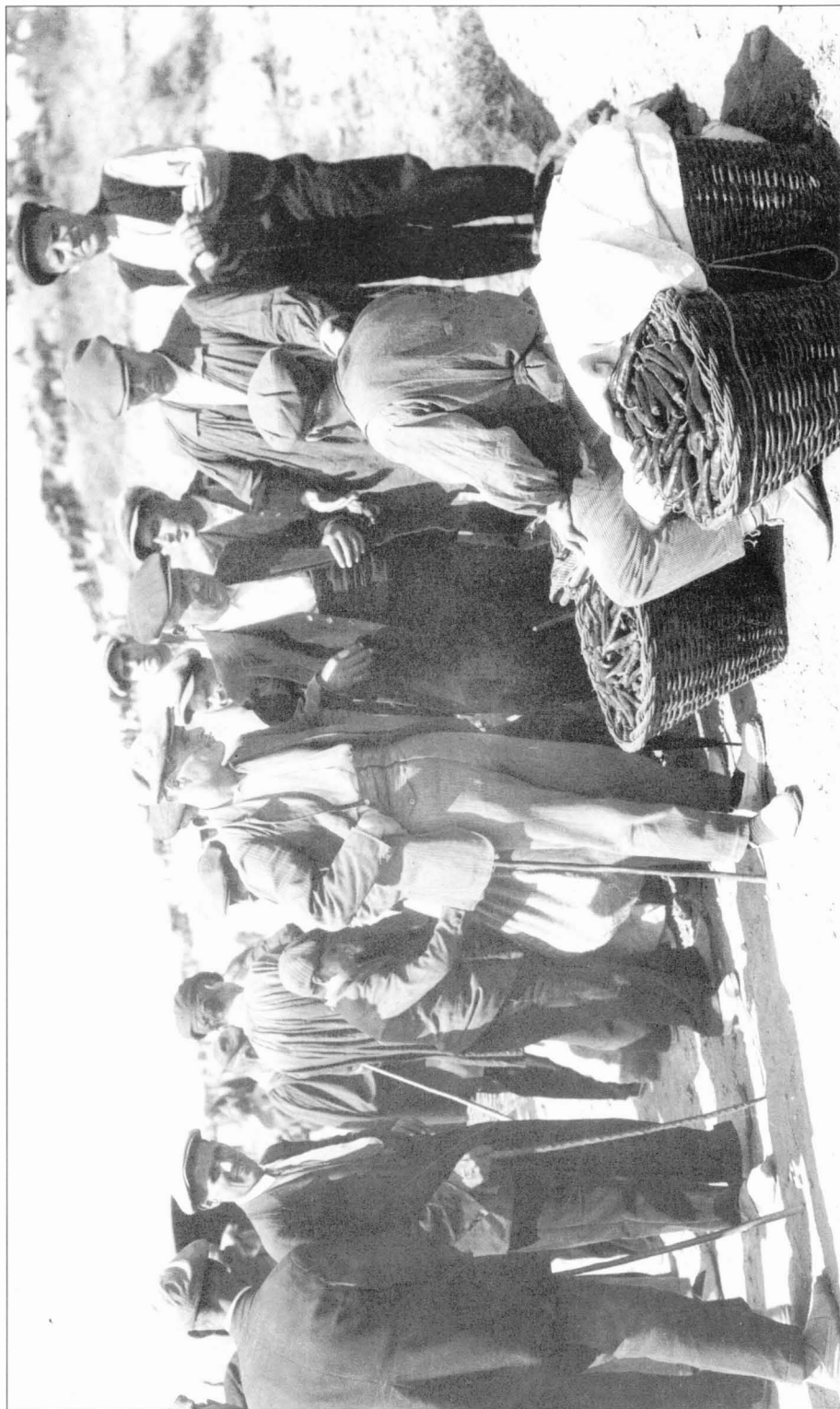
No mancava qui hi duïa conills o aviram, i qui tenia fures per vendre; tantes n'hi havia que alguns testimonis han parlat de la Torregassa com la fira de les fures, fet força versemblant, ja que setembre era l'època de deslletar les cries nascudes a pagès. *Les fures més bones eren les dels capellans, perquè la seva cria*

44. La procedència dels negociants d'aquestes regions peninsulars és segura atès el nombre de persones que en donaren fe. La informació que feien nit a Solsona fou ratificada en un hostal d'aquesta ciutat, on fins el moment no s'ha pogut accedir a cap registre de pernoctacions que ho confirmi documentalment, cosa, per altra banda, de probable utilitat per establir el radi d'atracció de la fira de la Torregassa.

45. El 20 de setembre de 1950, amb motiu del robatori d'una bicicleta, un testimoni, «relojero y vecino de Solsona,» declarà que «... dejaron varias bicicletas al lado de un camión, que había próximo a su cantina en el Ferial de la Torregassa y que no pudo precisar si [el denunciante] dejó su bicicleta en el indicado sitio, por haber allí unas cincuenta» (p. 1 de la manifestació de ..., Juzgado de Instrucción de Solsona, sumario 54, rollo 777, año 1950). A més del nombre de bicicletes, notí's el fet que el testimo-

Fira de la Torregassa, el 20 de setembre de 1932 (Arxiu Mas)

Venedors de bitxo, el mateix any (Arxiu Mas)

era una activitat que demanava temps, car els aparellaments no eren fàcils i les mares mataven les cries, cosa que calia evitar alletant-les amb el biberó.

Antigament, hi havia qui venia el drap piteu, de llana gruixuda i basta, molt apreciat pels pagesos i ramaders per la seva durada, i, fins i tot, *sastres piteus, vinguts expressament de Sant Llorenç de Morunys, que prenien mides de gecs bruses, armilles i calces de vellut que un cop fets lliurarien per les masies, abans de Nadal.* També hi feien cap alguns curanderos —*amb unguent de serp, que guaria el mal de cap, i boles de vidre, que diagnosticaven l'anèmia*—, les trementinaires, de Tuixén, d'Ossera i de la Vansa, i qui duia pega, per impermeabilitzar les bótes i guarir ferides de les bèsties. Més modernament, hi havia qui venia fruita —*préssecs i raïm, sobretot*—, hortalisses i bitxo de la vall del Segre, peix salat, plats i olles, ganivets i, com que la concurrència era notable, sempre s'hi podien trobar competents xarlatans que oferien lots d'articles diversos, algun retratista i firaires que hi muntaven modestes atraccions (el tir al colom —*que es lligava perquè no marxés massa, però que sobrevivia gairebé sempre, perquè la munició era petita per al calibre de l'escopeta*—, es feien apostes al joc del conill porquí i els dotze forats —*amb el conill ensinistrat per entrar als forats de premi més baix*—, a les bitlles, al joc dels trillers, etc.).

No hi faltaven els aiguaders que oferien aigua per beure, en un càntir gros, de vegades, al so d'alguna cantarella («Aigua fresca i regalada, / a cinc cèntims la tirada./ Feu-la curta o feu-la llarga.»),⁴⁶ que indicava quant se'n podia beure. La fira es desenvolupava sota la mirada atent de dues o tres parelles de la Guàrdia Civil, que hi venien a cavall, però hi patrullaven a peu, amb el fusell a l'esquena, i que hi tenien el dinar pagat per l'Ajuntament d'Olius.⁴⁷ A l'hora de menjar, qui se'l duia de casa feia rotllana a terra, mentre que els taverners oferien arròs, pollastre, botifarra i el freginat,⁴⁸ que es venia a tant el cullerot, i cafè i conyac, anís o aiguardent. En acabat, no hi havia gaire temps de res, només per acabar de tancar algun tracte, perquè es feia fosc aviat i a molts els quedava un bon tros de camí cap a casa.

Un esbós sobre l'àrea d'influència de la fira de la Torregassa

En analitzar l'àrea d'irradiació d'una fira, cal tenir present que es tracta d'un fet contingent, variable i dinàmic, d'acord amb el devenir de l'economia, de la història, de la societat i, sovint, a contracorrent de la millora dels camins. Durant els segles XVIII i XIX, l'esperit mercader que es respira al Principat mira de superar els entrebancs d'unes comunicacions difícils. D'aquesta època i com ja s'ha

46. Recollida a la Rebollosa (Olius), on el pagès, Llorenç Cullell, digué haver-la escoltada a sa mare, masovera de Sant Iscle (Pinell de Solsonès).

47. Vegi-se'n manaments de pagament núm. 52 i 73, de 30 de novembre i 31 de desembre de 1954, a favor d'una casa de menjars de Solsona (Carpeta del Compte General 1953-54 del *Fons de l'Ajuntament d'Olius*, Arxiu Històric Comarcal de Solsona).

48. Estofat de freixura de corder, amb sang i herbes.

dit, el *Fons de la Companyia de Calaf* deixa constància de la presència a la fira de la Torregassa d'un que ven sis mules «de cercha de la Seu de Urgell» i d'un altre «de Sardanya,» que n'hi ven una de sola. Durant el segle XX, Martí Seubasembrada (1931, p. 3) escriu que la fira de la Torregassa «era conegudíssima arreu de Catalunya, d'Aragó, Navarra, Andorra i altres terres.» Ignasi Aldomà i Romà Pujadas (1987, p. 284) diuen d'aquesta fira que «era una de les més importants, el bestiar baixava del Pallars, de l'Urgellet i de la Vall d'Aran, i els tractants pujaven fins i tot des de València.» Diverses persones entrevistades ens han dit que la gent venia de la banda de Tarragona, *de l'altra banda de riu [Segre] i de Berén*; i que hi havia venedors de roba de Sabadell i Terrassa.

A la vista d'això, ja es pot intuir que a la fira de la Torregassa es mercadejava força i es venia de lluny, de més enllà de la comarca, raó per la qual el seu àmbit d'influència es pot definir com a regional. No obstant això, aquestes notes esparses no permeten de fer un esbós de l'àrea d'atracció de la fira. Per fer-ho, cal algun indicador que forneixi una sèrie prou nombrosa de dades per a un curt període de temps. Això, que ara com ara no és possible per als segles XVIII i XIX, sí que ho és, en canvi, per a les primeres dècades del XX, amb el *Libro-Registro que lleva esta Alcaldía ... de los ganados conforme al art. 263 de las Ordenanzas de Aduanas*. Aquest registre era legalment preceptiu per a un seguit d'ajuntaments propers a la frontera, entre els quals es comptaven gairebé tots els de l'actual comarca del Solsonès. A l'Arxiu Històric Comarcal de Solsona, es conserven els llibres de Guixers, Oliana, Olius, Pinell i Solsona. La finalitat d'aquests registres era controlar les altes i baixes de bestiar; per això, s'hi prenia nota del que canviava de municipi, de compradors i venedors, amb indicació de la seva població de residència i, inclús, que determinades operacions es feien en una fira. A pesar que normalment s'hi apuntaven sols les dates de les transaccions, la seva realització en dies de fira, vistes les nombroses coincidències, és ben evident.

Pel que fa a la fira de la Torregassa, els llibres-registre d'Olius i Solsona contenen una xifra notable de compravendes de bestiar, mentre que als de Guixers, Montmajor, Oliana i Pinell són força escadusseres. Només els de Guixers, Oliana i Solsona donen informació de venedors que resideixen a d'altres municipis. Tot i que el nombre absolut d'assentaments fa pensar que no s'hi recullen totes de les operacions cursades en aquelles dates, n'hi ha prou per fer una aproximació a l'àrea de procedència de compradors i venedors de bestiar. En el cas dels municipis d'Olius, Pinell i Solsona, s'han considerat les vendes consignades el 20 de setembre i les d'altres dies d'aquest mes que fan referència explícita a la fira. Pel que fa a Guixers, Montmajor i Oliana, sols s'han incorporat les operacions que feien menció expressa a la Torregassa, ja que atribuir-les a la fira només en base a la coincidència de dates hagués estat artificiós, atesa la distància entre cadascun d'aquests municipis i el firal. Els llistats que es presenten als annexos s'han elaborat buidant els llibres esmentats, des de 1913, primer any d'una sèrie sense excessives discontinuïtats, fins 1940, que cessen les anotacions (n'hi ha dues de més antigues, que són de 1903).

A l'hora de tractar la informació continguda, s'han classificat, a l'annex 1, les transaccions d'acord amb la procedència dels compradors. L'annex 2 recull les operacions en què es coneix la residència del venedor i no hi consta la del comprador, o quan es tracta simplement d'una baixa cursada pel trasllat del bestiar a la fira, encara que després no s'hi materialitzi cap venda; la relació d'aquest segon annex es completa amb sis *guías para la circulación de ganados*, que es van trobar dins els llibres-registre (en aquest annex, s'ha prescindit, no cal dir-ho, de les transaccions de l'annex 1, per estalviar repeticions que no aporten altres dades que la referència als municipis titulars de cada registre, que és on tenen domicili els venedors). L'annex 3 aplega unes poques baixes de bestiar de pèl i llana que marxa a transhumar, cursades en dia de fira o la vigília, mentre que l'annex 4 recull vendes d'aquesta mena d'animals consignades en dates immediates al 20 de setembre; tot i que és probable alguna relació amb la fira, no s'ha pogut demostrar, en cap cas, la presència d'aquest bestiar a la Torregassa, ni que les operacions consignades s'efectuessin en el seu àmbit.

Abans de treure conclusions dels llistats elaborats i d'establir l'àrea d'atracció de la fira de la Torregassa, s'han d'introduir certes cauteles, malgrat que puguin semblar òbvies a primera vista. D'entrada, cal tenir en compte que els registres són, amb tota probabilitat, incomplets, pel que fa a les operacions efectuades a la fira, ja que hi ha anys sense anotacions o amb molt poques. Els assentaments es refereixen en una proporció elevada a compravendes de bestiar equí i n'hi ha poques d'animals de llana, fet que costa atribuir del tot a una minva d'aquest tipus de bestiar; les vendes de ramats sencers que s'hi registren, demostren la permanència d'aquesta mena de tractes. No hi ha gairebé cap transacció entre persones domiciliades en un mateix municipi, operacions que podien ser considerables en els casos d'Olius i Solsona. També és possible que determinades compravendes fossin inscrites en llibres-registres d'altres municipis sotmesos a la mateixa normativa, que poden haver-se perdut o estar custodiats en ajuntaments on encara no s'ha anat. I, finalment, no s'ha de menysprear la possibilitat que, l'ajuntament o els negociants, actuessin amb certa displicència en omplir els registres. En qualsevol cas, cal anar amb compte i evitar conclusions massa agosarades.

Els anys de la Primera Guerra Mundial (1914-1918) són els que apleguen un volum més gran de registres de compravendes de mules. Tanmateix, pot resultar un tant aventurat atribuir la minva de les transaccions d'aquesta mena de bestiar, durant la posguerra immediata, a la impossibilitat d'importar animals de França mentre durà el conflicte bèl·lic, tal com s'havia fet fins aleshores i es tornà a fer més endavant, per recreiar-los al país i dur-los a vendre a fira passats un parell d'anys, un cop ensinistrats. Com ja s'ha dit al paràgraf anterior, hi ha, dissortadament, d'altres eventualitats a tenir en compte, a causa de la migradesa dels registres analitzats.

Les comarques limítrofes amb el Solsonès (Alt Urgell, Berguedà, Bages, Anoia, Segarra i Noguera) apleguen la meitat de les transaccions d'equins. La major part són vendes a la menuda, un o dos exemplars, a persones que només

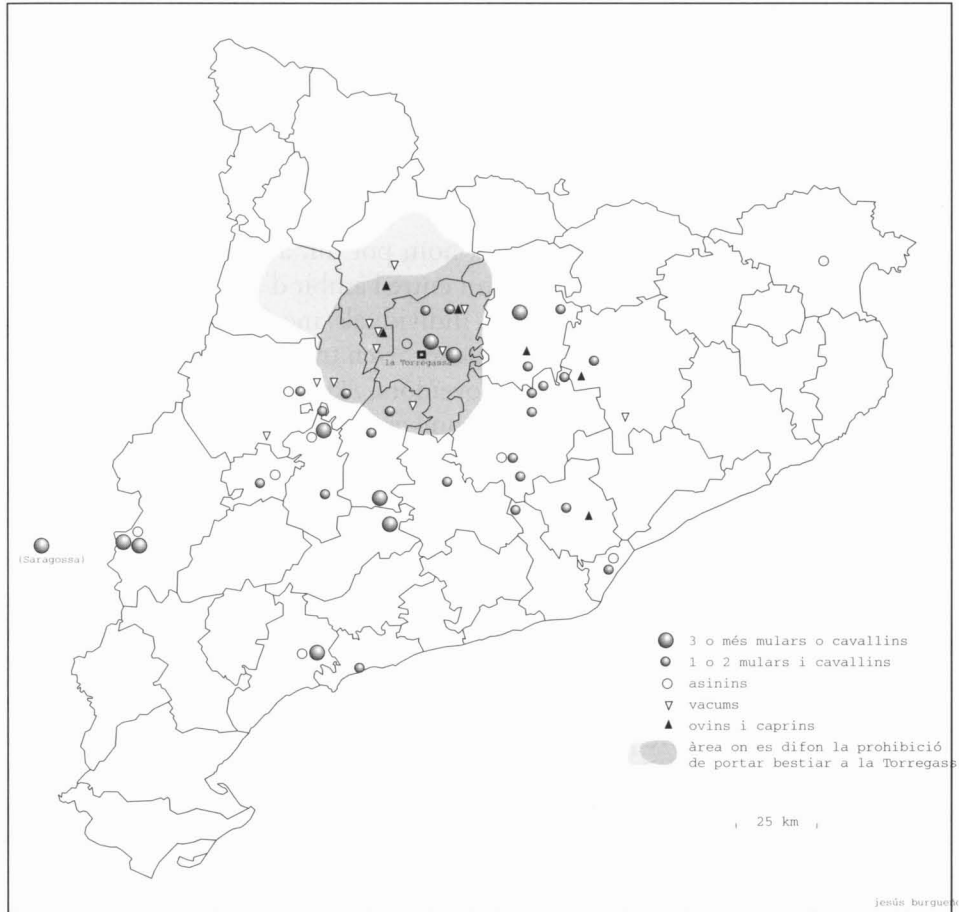
apareixen una vegada als llistats, cosa que denota la concurrència de pagesos que miren de satisfer unes necessitats individuals i no actuen, la majoria de vegades, com a tractants de bestiar. Això no obstant, s'enregistra la presència de negociants de mules, alguns dels quals amb cognoms tradicionalment vinculats amb aquest comerç (Buenaventura Mulet —1916— i Eduardo Brufau —1917—, de Santa Coloma de Queralt; Mariano Brufau —1916 i 1917—, d'Agramunt; i Emilio Bordas —1922 i 1926— i Antonio Vallverdú —1917, 1918, 1919, 1924 i 1926—, de Reus), que hi compren més exemplars, rara vegada més de deu o dotze, però, que és el nombre màxim que es pot conduir ben arramat. Cal destacar la presència d'un negociant de Saragossa en dos anys consecutius (1925 i 1926), únic testimoni de la irradiació de la fira fora de Catalunya. Per altra banda, hi ha una continuada presència de tractants d'ètnia gitana, a tenor de la reiteració de cognoms com Amaya i Flores —als quals potser es podrien afegir Cruz, Fajano, Giménez o Leria—, que hi adquireixen bestiar asiní. L'escassa constància de compradors de la comarca pot ser deguda a que es feien moltes transaccions en altres fires, sobretot a la del Bancal, al gener —mes fort de compravenda de mules, juntament amb febrer—, ja que la residència de diversos criadors al Solsonès garantia la presència d'aquesta mena de bestiar a les altres fires que s'hi celebraven al llarg de l'any, ensems que sempre era oberta la possibilitat de fer compres al marge d'aquestes reunions.

Les escasses vendes de vacums comptabilitzades són efectuades a ramaders de comarques limítrofes amb el Solsonès que compren gairebé sempre un parell d'animals, cosa que parla de la modèstia d'aquesta mena de negoci i d'una influència eminentment local. Les transaccions de bestiar oví són també poques; es fan, això sí, en base a ramats sencers i en alguns casos amb ramaders de més lluny (Oristà i Sabadell). Als annexos 3 i 4 hi consten, a més, baixes de ramats d'ovins que marxen a transhumar (Avià i Santa Coloma de Queralt) i vendes realitzades a negociants de la banda de Tarragona, de la Selva i de l'Urgellet. Aquests assentaments són, ben probablement, una romanalla de la importància pretèrita de la fira de la Torregassa com a lloc de contractació de bestiar de llana.

Per il·lustrar la irradiació supracomarcal de la fira, es presenta el mapa 1, on s'han cartografiat les operacions consignades als annexos 1 i 2, sobre una trama comarcal per facilitar-ne la identificació. Les esferes fosques indiquen la procedència dels compradors o venedors de bestiar mular i cavallí que fan cap a la Torregassa entre els anys 1913 i 1940; n'hi ha de grans i de petites, segons es refereixin a més o menys de dos exemplars, per mirar de diferenciar les operacions pròpies dels tractants de bestiar de les transaccions que responen a necessitats individuals.⁴⁹ Els cercles blancs senyalen l'origen o la destinació de qui comercia amb bestiar asiní; mentre que els triangles indiquen la residència dels negociants de vacum, els invertits, i oví i caprí, els negres.

49. Tot i que és obvi que els tractants podien fer compres d'un o dos animals només i que la gradació és, per tant, un poc artificial, permet de cartografiar, ben segur que per defecte, la presència a la fira de negociants d'aquesta mena de bestiar.

Mapa 1
Àrea d'influència de la fira de la Torregassa
a partir dels registres de ramaderia (1913-40)

Al damunt, s'hi ha ombrejat l'àrea definida pels municipis als quals es va prohibir de menar bestiar a l'edició de 1952 de la fira de la Torregassa,⁵⁰ amb motiu de la plaga de la glossopeda: Clariana de Cardener, Castellar de la Ribera, Biosca, Baronia de Rialb, Bassella, Lladurs, Guixers, Gòsol, Gavarrà, la Molsosa, Llobera, Llanera, Josa del Cadí, Navès, Oliú, Oliana, Odèn, la Pedra i la Coma,

50. El 12 de setembre de 1952, l'Ajuntament de Solsona va publicar un ban (*Fons municipal de Solsona*, carpeta 711, Arxiu Històric Comarcal del Solsonès), en què «... de conformidad con el acuerdo tomado con los señores Alcaldes de Oliú y Castellar de la Ribera, queda prohibida la concurrencia de ganado bovino, lanar, cabrío y de cerda en la Feria llamada de la Torregassa.» La mesura es justifica «en vista de los distintos focos de la enfermedad llamada glosopeda, que están atacando al ganado.» Tot i això, adverteix «que se celebrará igual que todos los años la feria de la Torregassa, pero sin concurrir dichas clases de ganado.»

Peramola, Pinell, Pinós, Ponts, Riner, Sanaüja, Tiurana, Sant Llorenç de Morunys, Torà, Vilanova de l'Aguda, Organyà, Alinyà, Coll de Nargó, Pobla de Segur, Tremp, la Seu d'Urgell i Cardona.⁵¹ Sembla lògic pensar que es tramet notificació de la prohibició a Tremp, a la Pobla de Segur i a la Seu d'Urgell perquè la facin extensiva a les contrades respectives. No obstant això, només s'ha ombrejat, amb una tonalitat més clara, l'àrea compresa entre aquestes tres poblacions i la dels termes municipals de la relació citada, per tal d'evitar una possible sobreestimació de l'àrea d'irradiació de la fira. En qualsevol cas i encara que aquesta font no remeti a transaccions realitzades, és evident que delimita un espai que és percebut com l'àrea d'atracció de la fira de la Torregassa els anys cinquanta.

Pel que fa a la seva àrea d'influència, hom pot dir, a grans trets, que hi ha una distància màxima que marca el límit entre l'àmbit d'atracció per a les persones que cerquen de satisfer necessitats individuals, més enllà del qual són gairebé només els tractants de bestiar els que recorren trajectes superiors per mantenir relacions comercials amb llurs proveïdors. Aquest llinar pot situar-se a la ratlla dels 50 km en línia recta, cosa que engloba bona part de les comarques limítrofes amb el Solsonès, més alguna d'immediata. Això no obstant, el fet d'anar a fira és, cal no oblidar-ho, una decisió individual, cosa que explica que hi hagi casos que puguin escapar d'aquest esquema.

Aquesta interpretació, que correspon al primer terç del segle XX, defineix una àrea més àmplia que la delimitada a principis dels anys cinquanta per la prohibició cursada arran de la febre aftosa. Tot i que pugui semblar una mica atrevit de comparar àrees obtingudes de registres tan dissemblants com les compravendes efectuades a la fira i la interdicció de concórrer-hi per combatre aquesta epizootia, esdevé palesa la restricció de l'àrea d'irradiació de la fira de la Torregassa, entre una època d'expansió de l'activitat ramadera, com fou la primera part del segle, i el període de recessió registrat les dues dècades posteriors a la Guerra Civil, durant les quals es reduí de prop d'un 40% el cens ramader (GARCÍA PASCUAL 2000, p. 90-91).

En acabat, la ramaderia començarà a experimentar una evolució a l'alça, fins esdevenir el subsector agrari amb un més gran volum de producció. Serà, val a dir-ho, amb la generalització i consolidació d'una ramaderia de caire industrial, que arribarà a reemplaçar gairebé del tot una ramaderia tradicional, de la qual les fires de camp eren una de les seves estampes més peculiars.

Cal agrair les orientacions i facilitats rebudes de Jordi Torner, director de l'Arxiu Històric Comarcal de Solsona; de Mn. Enric Bartrina, director de l'Arxiu Diocesà de Solsona; del Pare Daniel Codina, que em facilità la consulta dels documents de l'arxiu del Santuari del Miracle; i de Jesús Burgueño, que traçà el mapa de l'àrea d'influència de la fira de la Torregassa.

51. Aquesta relació s'ha extret del *Libro-registro de salida de documentos y comunicaciones, 1951-1953* (números d'ordre 578-613), del *Fons municipal de Solsona*, carpeta 223 (Arxiu Històric Comarcal del Solsonès).

Annex 1

Compravendes de bestiar a la fira de la Torregassa (1913-1935)

tipus de bestiar	nom del comprador	població de destinació	comarca o regió	data de transacció
104 ovins i 7 caprins	José Choi	Fígols d'Organyà	Alt Urgell	20 setembre 1913
1 asiní	Fernando Amaya	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1914
1 asiní i 1 mular	Pascual Amaya	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1914
3 asinins i 2 mulars	Juan Amaya	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1914
1 mular	Tomàs Nicolau	Berga	Berguedà	20 setembre 1915
1 asiní	Antonio Amaya	Figueres	Alt Empordà	20 setembre 1915
2 asinins	Indalecio Amaya	Figueres	Alt Empordà	20 setembre 1915
1 asiní	Pascual Amaya	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1915
1 mular	Juan José Cruz	Tarragona	Tarragonès	20 setembre 1915
1 mular	Tomàs Nicolau	Berga	Berguedà	20 setembre 1916
1 mular	José Vilalta	Borredà	Berguedà	20 setembre 1916
1 mular	Ramon Clop	Rubió	Anoia	20 setembre 1916
1 mular	José Gimbert	Florejacs	Segarra	20 setembre 1916
1 cavallí i 4 mulars	Mariano Brufau	Agramunt	Urgell	20 setembre 1916
1 mular	Antonio Ramon	Verdú	Urgell	20 setembre 1916
1 mular	Mateo Balagueró	la Donzell d'Urgell	Urgell	20 setembre 1916
1 mular	Cosme Amorós	Mollerussa	Pla d'Urgell	20 setembre 1916
1 asiní i 1 mular	Andrés Escolà	Oliola	Noguera	20 setembre 1916
1 asiní	Pedro Solans	Anyà	Noguera	20 setembre 1916
1 mular	Juan Mases	Foradada	Noguera	20 setembre 1916
3 mulars	Buenaventura Mulet	Sta. Coloma de Queralt	Conca Barberà	20 setembre 1916
1 asiní	José Montull	Serós	Segrià	20 setembre 1916
4 mulars	Francisco Pontí	Serós	Segrià	20 setembre 1916
5 mulars	Constantino Parra	Solsona	Solsonès	20 setembre 1917
1 mular	Miguel Solé	Puig-reig	Berguedà	20 setembre 1917
1 mular	Juan Canal	Berga	Berguedà	20 setembre 1917
1 mular	Miguel Solé	Balsareny	Bages	20 setembre 1917
3 asinins	Felip Gavarra	Manresa	Bages	20 setembre 1917
1 mular	Ignacio Sanfeliu	Manresa	Bages	20 setembre 1917
1 asiní	Ramon Escudero	Manresa	Bages	20 setembre 1917
3 mular	José Badia	Talavera	Segarra	20 setembre 1917
2 vacums	Eugenio Riba	Vallferosa	Segarra	20 setembre 1917
2 asinins	Ramon Barril	Agramunt	Urgell	20 setembre 1917
8 vacums	José Teixidó	Belcaire d'Urgell	Urgell	20 setembre 1917
1 asiní	Ramon Solé	Agramunt	Urgell	20 setembre 1917
7 mulars	Mariano Brufau	Agramunt	Urgell	20 setembre 1917
2 asinins	José Reyes	Utxafava	Pla d'Urgell	20 setembre 1917
2 vacums	José Fontanet	Tossal	Noguera	20 setembre 1917
2 vacums	Juan Ales	Anyà	Noguera	20 setembre 1917
1 asiní	José Zaplana	Anyà	Noguera	20 setembre 1917
2 vacums	Agustín Condal	la Penella	Alt Urgell	20 setembre 1917
2 vacums	Pedro Pujantell	Tost	Alt Urgell	20 setembre 1917
6 vacums	Pedro Picanyol	Balenyà	Osona	20 setembre 1917
1 mular	Hermenegildo Puigcercós	Olost de Lluçanès	Osona	20 setembre 1917
8 mulars	Eduardo Brufau	Sta. Coloma de Queralt	Conca Barberà	20 setembre 1917
2 mulars	Salvador Casarramona	Terrassa	Vallès Occid.	20 setembre 1917
1 asiní	Andrés Fajano	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1917
1 asiní	Antonio Amaya	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1917
2 asinins	Enrique Leria	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1917
2 asiní	Juan Giménez	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1917
1 asiní	Sebastian Amaya	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1917

1 asiní	Lorenzo Flores	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1917
2 asinins	Antonio Amaya	Reus	Baix Camp	20 setembre 1917
9 mulars	Antonio Vallverdú	Reus	Baix Camp	20 setembre 1917
1 mular	Juan Vall	Gaià	Bages	20 setembre 1918
1 mular	Feliu Grills	Sant Feliu Sasserra	Bages	20 setembre 1918
70 ovins	Antonio Riera	Oristà	Osona	20 setembre 1918
1 asiní	Sebastian Amaya	Barcelona	Barcelonès	20 setembre 1918
7 mulars	Antonio Vallverdú	Reus	Baix Camp	20 setembre 1918
1 cavallí	Juan Muntada	Odèn	Solsonès	20 setembre 1919
3 caprins	Jaime Peremiquel	Callús	Bages	20 setembre 1919
2 mulars	Pascual Barcons	Biosca	Segarra	20 setembre 1919
8 mulars	Antonio Vallverdú	Reus	Baix Camp	20 setembre 1919
2 mulars		Sta. Coloma de Queralt	Conca Barberà	20 setembre 1920
sense dades				20 setembre 1921
1 mular	José Vidal	Sta. Coloma de Queralt	Conca Barberà	20 setembre 1922
1 mular	Juan Rogent	Collbató	Baix Llobregat	20 setembre 1922
14 mulars	Emilio Bordes	Reus	Baix Camp	20 setembre 1922
sense dades				20 setembre 1923
6 mulars	Antonio Vallverdú	Reus	Baix Camp	20 setembre 1924
2 mulars	Ramon Bernardí	St. Vicenç de Castellet	Bages	20 setembre 1925
9 mulars	José Gili	Massalcoreig	Segrià	20 setembre 1925
12 mulars	José Cabrero	Saragossa	Aragó	20 setembre 1925
1 mular	Joaquín Barrera	Navàs	Bages	20 setembre 1926
4 mulars	Emilio Bordas	Reus	Baix Camp	20 setembre 1926
10 mulars	Antonio Vallverdú	Reus	Baix Camp	20 setembre 1926
10 mulars	José Cabrero	Saragossa	Aragó	20 setembre 1926
130 ovins	Jaime Colins	Gironella	Berguedà	20 setembre 1927
134 ovins	Esteban Lladó	Sabadell	Vallès Occid.	20 setembre 1927
3 mulars	Isidro Vendrell	Berga	Berguedà	20 setembre 1928
sense dades				20 setembre 1929
sense dades				20 setembre 1930
sense dades				20 setembre 1931
sense dades				20 setembre 1932
sense dades				20 setembre 1933
sense dades				20 setembre 1934
1 mular	Martí Puigpinós	Guixers	Solsonès	22 setembre 1935

Font: Elaboració pròpia a partir del *Libro-registro que lleva esta Alcaldía [Guixers, Oliana, Olius, Pinell, Solsona] de los ganados conforme al art. 263 de las ordenanzas de Aduanas* (Arxiu Històric Comarcal de Solsona).

Annex 2 Compravendes de bestiar a la fira de la Torregassa (1903-1940)

tipus de bestiar	nom del propietari	població de procedència	comarca	data de baixa al lloc d'origen
2 mulars i 3 asinins	Ramon Oliva	Olius	Solsonès	18 setembre 1903
2 vacums	Pedro Vilajoana	Olius	Solsonès	18 setembre 1903
2 mulars	Juan Viladrich	Solsona	Solsonès	20 setembre 1916
1 asiní	Juan Cases	Castellar de la Ribera	Solsonès	20 setembre 1917
1 cavallí, 3 mulars	Ramon Torregassa	Olius	Solsonès	20 setembre 1917
i 1 asiní				
3 mulars	Jaime Jounou	Olius	Solsonès	20 setembre 1917
1 asiní, 12 vacums	José Baraut	Guixers	Solsonès	20 setembre 1917
i 26 caprins				

64 vacums	José Barat	Guixers	Solsonès	17 setembre 1918
3 cavallins i 1 mular	Juan Vall	Llanera	Segarra	20 setembre 1918
2 mulars	Pascual Barcons	Biosca	Segarra	20 setembre 1919
25 vacums	Juan Colell	Guixers	Solsonès	18 setembre 1934
3 vacums*	Pablo Codina	Oliana	Alt Urgell	18 setembre 1939
4 vacums**	Salvador March	Anyà	Noguera	18 setembre 1940
1 vacum**	Rosendo Roca	Bassella	Alt Urgell	20 setembre 1940
4 vacums**	Enrique Obiols	Oliana	Alt Urgell	18 setembre 1940
6 vacums	Ramón Vilaró	Oliana	Alt Urgell	18 setembre 1940
1 vacum	José Torrent	Oliana	Alt Urgell	18 setembre 1940
5 vacums	Francisco Ribera	Oliana	Alt Urgell	18 setembre 1940
1 vacum	Francisco Orrit	Oliana	Alt Urgell	19 setembre 1940
33 ovins*	Francisco González	Oliana	Alt Urgell	18 setembre 1940
2 vacums*	José Torrent	Oliana	Alt Urgell	18 setembre 1940

Font: Elaboració pròpia a partir del *Libro-registro que lleva esta Alcaldía [Guixers, Oliana, Solsona] de los ganados conforme al art. 263 de las ordenanzas de Aduanas* (Arxiu Històric Comarcal de Solsona).

* L'anotació procedeix d'una guia per a la circulació de ramats que era dins del *Registro especial de ganadería. Año 1939. Ayuntamiento de Oliana* (Arxiu Històric Comarcal de Solsona).

** L'anotació procedeix d'una guia per a la circulació de ramats que era dins del *Libro-registro especial de ganadería. Años 1939-1941. Ayuntamiento de Montmajor* (Ajuntament de Montmajor).

Annex 3

Bestiar de pèl i llana que va a transhumar (1917-1920)

tipus de bestiar	nom del pastor	població de destinació	comarca o regió	data de transacció
210 ovins	José Costa	Avià	Berguedà	20 setembre 1917
50 ovins	Francisco Coma	Avià	Berguedà	20 setembre 1917
210 ovins	Pablo Viladrich	Sta. Coloma Queralt	Conca Barberà	19 setembre 1918
150 ovins 12 caprins	Juan Guitó	Sta. Coloma Queralt	Conca Barberà	19 setembre 1918
400 ovins	J. Barrera	Sta. Coloma Queralt	Conca Barberà	20 setembre 1920

Font: Elaboració pròpia a partir del *Libro-registro que lleva esta Alcaldía [Olius] de los ganados conforme al art. 263 de las ordenanzas de Aduanas* (Arxiu Històric Comarcal de Solsona).

Annex 4

Altres vendes de bestiar de pèl i llana (1927-1932)

tipus de bestiar	nom del comprador	població de destinació	comarca o regió	data de transacció
325 ovins	José Ribé	Sta. Coloma Queralt	Conca Barberà	18 setembre 1927
150 ovins	José Ribé	Sta. Coloma Queralt	Conca Barberà	18 setembre 1927
154 ovins 3 caprins	Luis Espluga	Pla de Cabra	Alt Camp	18 setembre 1930
124 ovins	Esteban Salvador	Breda	Selva	21 setembre 1931
93 ovins	José Irla	la Seu d'Urgell	Alt Urgell	21 setembre 1932

Font: Elaboració pròpia a partir del *Libro-registro que lleva esta Alcaldía [Solsona] de los ganados conforme al art. 263 de las ordenanzas de Aduanas* (Arxiu Històric Comarcal de Solsona).

Bibliografia

- ALDOMÀ, Ignasi; PUJADAS, Romà (1987). *L'economia del Solsonès, aprofitament integrat dels recursos comarcals*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya.
- BACH, Antoni (1995). *Masies del Solsonès*. Solsona: Consell Comarcal del Solsonès.
- [BARTRINA,] Mn. Enric (1990). «La fira de Santa Llúcia». A: *El Babau*, 26. Navès, p. 37-43.
- BERTRAN, Enric (2000). «La fira de l'Empelt, tot seguint l'empremta de Pau Vila». A: *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 49. Barcelona, p. 41-49.
- BERTRAN, Enric, (2001). «La fira del Bancal, una fira que vingué de fora». A: *Oppidum*, 1. Arxiu Històric Comarcal de Solsona i Centre d'Estudis Lacetans. Solsona. p. 69-79.
- BERTRAN, Enric, (en premsa). «Notícies de la fira del Miracle (Riner, Solsonès)». A: *XLIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Martorell, 4 i 5 de novembre de 2000.
- BLASI, Pere (1954). *Les terres catalanes*. Barcelona: Aymà.
- BOSCH, Xavier (1935). «Fires, mercats i aplecs de la Segarra Alta». A: *Arxiu de les tradicions populars*, vol. III. Barcelona, p. 158-164.
- CASASSAS, Lluís (2000). *Fires i mercats a Catalunya*. Societat Catalana de Geografia. Barcelona (reedició del llibre del mateix títol, Barcelona: publicat per Edicions 62. 1978).
- FALP, Josep (2000). *Topografia mèdica de Solsona y distritos adyacentes (Clariana, Llobera, Riner, Navès, Pinell, Lladurs, Castellar, Olius)*. Ajuntament de Solsona (reedició del llibre del mateix títol, publicat a Barcelona el 1901).
- GARCÍA PASCUAL, Francisco (2000). «De la ramaderia tradicional a la ramaderia industrial». A: VILAGRASA, Joan [ed.], *Transformacions territorials a Catalunya (segles XIX-XX)*. Lleida: Pagès editors. p. 71-109.
- INSTITUT CARTOGRÀFIC DE CATALUNYA (1999). *Mapa comarcal de Catalunya 1:50.000, Solsonès*. CD-Rom, 35. Barcelona.
- LLORENS, Antoni (1987). *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*. 2 vols. Lleida: Virgili & Pagès.
- LLOBET, Josep M. (1997). «Cervera i la fira de Cardona (1406-1408)». A: *XXXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, vol. II. Cardona, 22 i 23 d'octubre de 1994. Foment Cardoní i Patronat municipal de museus.— p. 355-360.
- LLUCH, Enric (1961). «Els camins i el comerç interior». A: SOLDEVILA, Ferran [dir.], *Un segle de vida catalana (1814-1930)*. 2 vols. Barcelona: Alcides.
- MADOZ, Pascual (1985). *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó* (reedició facsímil del *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, 1845-47). 2 vols. Barcelona: Curial.

- MARTÍ LAMICH, Eusebi (1916). *Estadística de las vías pecuarias de la provincia de Lérida*. Lleida: Consejo Provincial de Fomento de Lérida.
- MESTRE, Pere (1999). *La fira ramadera de l'Hostal del Vilar (Sant Agustí de Lluçanès)*. Valls: Cossetània.
- PLANES, Ramon (1985). *Catàleg dels Protocols Notarials dels Arxius de Solsona*. Barcelona: Fundació Noguera.
- RIU, Manuel (1950). «Transhumància de la Vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya». A: *Actas y Comunicaciones de la I Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Òdena*. Martorell, p. 150-160.
- ROCAFORT, Ceferí (1901). «Provincia de Lleyda». A: CARRERAS CANDI, Francesch, *Geografía General de Catalunya*. Barcelona: Casa editorial Alberto Martín.
- SALES, Núria (1983). «Ramblers, traginers i mules (segles XVIII-XIX)». A *Recerques, Història, Economia, Cultura*, 13. Barcelona, p. 65-81.
- SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires (segles XVIII-XIX)*. Reus: Centre de Lectura de Reus.
- SEUBASEMBRADA, Martí (1931). «Les típiques fires de Solsona». A: *El Correo Catalán*, núm. 18.123, de 6 de setembre, p. 3-4. Reeditat amb el mateix títol a *L'Abella d'or a les contrades de Lleida 1931*. Barcelona: Altés.
- TORRAS, Cèsar-August (1922). *Pirineu català. Comarca del Cardener*. Barcelona: Tallers gràfics Hostench.
- VILA, Pau (1930). «Fires de camp». A *La Publicitat*, 1 de novembre de 1930 (reeditat a *Visions geogràfiques*, vol. II. Barcelona: Barcino. 1963.- p. 99-103).
- VILÀ VALENTÍ, Joan (1973). *El món rural a Catalunya*. Barcelona: Curial.
- VILÀ VALENTÍ, Joan (1991). «Evolució històrica de la transhumància a Catalunya». A: *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 25. Barcelona, p. 63-72 (reedicció traduïda d'un article presentat a *Comptes rendues XVI Congrès International de Géographie*, Lisboa, 1949).
- ZAMORA, Francisco de (1973). *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial.